

УКРАЇНСЬКІ СПІВАКИ НА МОСКОВЩИНІ В 17 ст.

Сімнадцяте сторіччя позначилося в історії українського народу велетенським піднесенням, що охопило всі ділянки релігійного, національного, соціального та мистецького життя. Цей культурний ріст, що накреслився виразно вже в другій половині 16 ст. і досягнув своїх верхів у добу Хмельниччини, охопив також українську музичну культуру. Особливо багато уваги присвячувано в ті часи релігійно-вокальній музиці та мистецтву співу.

Українські співаки, як і представники інших фахів, їхали на студії за кордони своєї батьківщини. Згадку про виїзд українських співаків за границю маємо вже з половини 16 ст. Молдавський господар Александр писав 6 липня 1558 р. «Славетним панам міщанам Львівським, всім посполитим, що є в послушенстві закону греческого», між іншим таке: «пришлите до нас чотыри діаки млоденцы добрыи, а мы их дамо в наученіє пѣтя греческого и сербского, и коли ся научать, а мы их зася пустимо до вас, одно штобы мѣли голоса добрыи, бо из Перемышля також до нас посланы суть дьякове на науку»¹.

Щоб по українських церквах і монастирях були добрі професійні співаки, дбала не тільки церковна влада та братства, але й окремі багаті меценати. Львів'янин Корнякт, наприклад, призначив у своєму заповіті з 1604 р. частину свого майна на Успенську церкву, а частину на Онуфріївський монастир у Львові. Зі ста золотих, призначених для Успенської церкви, виділяє окремо «школѣ, дяком спѣваком, чительникам и виросткам их золотих 10», а з ста золотих, призначених для Онуфріївського монастиря відзначено: «діяконови, четцови и спѣвакам золотих 5»².

Отже, не тільки парохіяльні й катедральні церкви, але й монастирі мали, крім дяків, спеціально оплачуваних (професійних) співаків. Наведемо ще один приклад. На посвячення Успенської церкви у Львові прибув 1631 року тодішній архимандрит Києво-Печерської лаври Петро Могила разом з своїми співаками. Цікаво, що співаки архимандрита Києво-Печерської лаври домагалися окремої плати за свої виступи. У книзі видатків 16 січня 1631 р. записано: «на прийяття владики, ереїв, кухаркам і співакам владичим та архиман-

¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. 1, Санкт-Петербург 1863, с. 142.

² Науковий збірник... галицько-руської Матиці., Львів 1868, с. 338, 339.

дритовим понад 75 золотих», а 18 січня того ж року записано: «Архимандритовим співакам, которые докучали о нагороду за спѣваніе, далем зл. 4»³.

Бачимо, що хоч деякі церковні кола й нарікали на докучливість співаків, але гроші давали і мистецтво співу плекали, тому що розуміли, що, як писалося у правильнику Луцької школи з 1620 року, «співаки належать до зовнішньої церковної краси»⁴.

Музиці та співові присвячувалось багато місця в програмі навчань в Луцькій та Львівській братських школах⁵.

У Київській академії організовувалися своєрідні концертні групи, що їздили під час вакацій по різних місцевостях України і виступали в церквах, визначніших домах, а бувало навіть і на ярмарках, заробляючи таким способом гроші на науку, причому управа школи відпускала бідніших студентів на такі подорожі ще перед закінченням шкільного курсу (року). В одній інструкції пишеться: «є старий звичай в Київській академії щорічно в місяці травні отпускати учеників риторики, піітики і синтаксики, бідніших, що залишилися без родичів і взагалі жодної помочі (пропитанія) нізвідкіля не одержують — для випрошення собі милостині [...], но так як по цій причині многі вихованці (воспитанники) без потреби просять собі білетів на такі подорожі тльки для того, щоб не учитися в академії [...], треба уважно прослідити [...], чи дійсно ученики, що просять білетів, є вкрай бідні»⁶.

Такі хори були організовані також в приютах для сиріт (захоронках). Алепський каже, що «протягом цілого року по вечорах, починаючи з заходу сонця, ті сироти ходять по всіх домах просити милостині, співаючи хором гимни пресвятій Діві приємним захоплюючим душу напівом; їхній голосний спів чути на великих просторах»⁷.

Так українські діти й студенти, концертуючи, заробляли на науку, а при цьому несли музичну культуру в народні маси, ширили її по містах і селах.

Зовсім відмінна картина була в першій половині 17 ст. на Московщині. Вокальна музика і взагалі мистецтво співу було, попри

³ С.Т. Голубев. Материалы для истории Западно-русской церкви. *Чтения исторического общества Нестора-летописца*. Киев 1891, кн. 5, отд. III, с. 189.

⁴ А.А. Папков. Братства. (Очерки истории западно-русских православных братств). [Сергиев Посад] 1900, с. 147.

⁵ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. 2, Санкт-Петербург 1865, с. 183.

⁶ М. Личевский. Педагогика древних братских школ и преимущественно древней Киевской академии. *Труды Киевской Духовной академии*, 1870, VII, с. 584.

⁷ Павел Алеппский. Путешествие антиохийского патриарха в Россию в половине 17 века, вып. 2, кн. 4, Москва 1897, с. 2.

наявність деяких новгородських співаків, у великому занепаді. *Аненайки* — свавільне дочіплювання певних невластивих мелозворотів, *хомонія*⁸ — штучна вставка певних голосних, наприклад, замість «спас» вимовлялося «сопас», а особливо «многогласіє», в якому для скорочення богослуження співали й читали різні співи та молитви рівночасно і яке було причиною довгої і завзятої боротьби, — це наймаркантніші прояви занепаду московського співу тих часів. «Совершается же Государь от многогласия в церквах божьих, — писалось в одній чолобитній до патріарха Іосифа, — *пѣние образом* неистового пѣянства»⁹, а біограф Неронова, одного з приклонників поступу і реформи, говорить: «в оная времена [...] не единоголасно пѣваху, но и гласы два, три и шесть церковное совершаху пѣние, друг друга не разумѣюще, что глаголют; и от самех священников и причетников шум и козлогласование в церквах бывше странно зѣло; клирици бо пояху на обоих странах Псалтырь и инныя стихи церковныя, не ожидающе конца лик от лика, но купно вси кричаху; псаломник же прочитавше стихи, не внимая поемым, начинаше инныя, и невозможно быше слушающему разумѣти поемаго и чтомага»¹⁰.

Правда, вже в першій половині 17 ст., отже, ще до офіційного запрошення московським царем українських учених і співаків, переселилося з України на Московщину значне число різних духовних і світських людей, шукаючи в московського царя захисту для себе і для православної віри, але до них ставилися там з дуже великим недовір'ям.

Коли, наприклад, 1632 року прибули з Києва в Москву два українські монахи і один грек, московський патріарх Іосиф наказав примістити їх «на подворѣ подлѣ Богоявленского монастыра и приходити им к церквѣ — в Богоявленский монастырь, а в церковь не пустить, а *пѣнія слушать в трапезѣ* или паперти, а святыни им никакие не давать и крестом водвизательным не благословить и ко образам не прикладыватись»¹¹.

Цікаво все ж таки, що попри виняткове недовір'я до українського православного духовенства, дозволялося слухати їхнього співу. Переселення на Московщину набрало масового характеру в 1638 році, коли поляки, здушивши повстання в Україні, жорстоко розправлялися

⁸ Г. А р т а м о н о в. О русском безлинейном и в частности хомовом пении, *Труды Киевской Духовной академии*, 1876, I, с. 168-199.

⁹ Н. К а п т е р е в. Патриарх Никон и его противники в деле исправления церковных обрядов, изд. 2, Сергиев Посад 1913, с. 176.

¹⁰ Н. К а п т е р е в. Борьба кружка ревнителей благочестия с патриархом Иосифом по вопросу о единоголосии, *Богословский вестник*, 1908, IV, с. 674.

¹¹ Н. К а п т е р е в. Патриарх Никон и его противники в деле исправления церковных обрядов, вып. 1, Москва 1887, с. 5.

з українським населенням. Між українськими переселенцями було велике число монахів і монахинь.

З одного Густинського монастиря прибуло в липні 1638 року біля ста осіб, а між ними ігумен Василій, 5 священників-монахів, 4 дияконів, 57 *соборних* старців-монахів та 11 селян з жінками та дітьми. Привезли вони з собою велику кількість золотой і позолоченої церковної споруди, одягу, книг, пригнали велику кількість корів, волів та овець, а крім того запасу хлібного, солі та «рухляди всякої», окрім церковних споруд, привезли ще 11 возів. Їх приміщено в Дудин монастир Нижегородського повіту¹².

З Покровського монастиря Пречистої Богородиці, з-під Прилук, прибула в цьому ж часі ігуменя Єлисавета Літинська, а з нею 50 монахинь та служок і *співаків* чоловік 16. Після довгих скитань і прохань їх приміщено в Алатарській Никольській жіночій монастир¹³.

Цей факт свідчить виразно, що ще до переяславської угоди і до офіційного запрошення українських співаків 1652 року, про яке буде згодом мова, на Московщину переселялись українські співаки, і, може, саме вони поволі підготовляли ґрунт реформ церковного співу на Московщині.

Про поширення культури і освіти на Московщині за допомогою заснування в Москві школи, в якій навчали б монахи з України, думав київський митрополит Петро Могила і посилав у цій справі послів до царя в 1640 році. Хоча цар дуже уважно приймав митрополичих послів, проєкту Петра Могилы не зреалізовано за його життя¹⁴. На Московщині був все ще дуже сильний опір проти науки і освіти.

Щойно за царювання Олексія Михайловича московській боярин Ртищев реалізував почасти думку великого київського митрополита і заснував Андріївський монастир, куди запрошено українських учених, що мали виправити московські богослужбові книги. В 1648 році почали українські вчені працю в Москві, а в 1652 році були запрошені з Києва українські співаки.

У 1652 році вислано путивльського попа Івана Курбатова до Києва, щоб там закупив потрібні книги, а також підшукав співаків, які б поїхали з ним на Московщину. Курбатов упорався з своїм завданням як слід. 9 лютого 1652 року путивльський воєвода Феодор Хилков повідомляв царя, що «поп Иван из-за рубежа приехал», а з ним приїхали київського Братського монастиря архидиякон Михайло і з ним *вспѣваки* Феодор Тернопольський з товаришами 11 чоловік.

¹² Акты относящиеся к истории Южной и Западной России, т. 3, Санкт-Петербург 1862, с. 16-17, № 9.

¹³ Там же, с. 24, № 15; с. 20, № 12.

¹⁴ Там же, с. 39, № 33.

Їх побут у Москві був недовгий і незavidний. Уже в травні 1652 року писали вони до царя: «з твоєї волі [...] прислав по нас постельничий священник Івана, щоб ми, співаки, приїхали до Москви [...]. І тої священник Іван, заохочуючи нас (наговорюя нас), обіцяв від імени твого царського величества на заплату щоденного корму (жалованья корму поденного) мені монахові (старцу) по шість алтин на день, а мені Феодору, великому співакові (болшому пѣвчому), по п'ять алтин, а всім іншим співакам по гривні на кожний день (на всякій день). До того ж і корм всякий — їду й пиття і всякий потрібний одяг. І ми, сему повіривши, [...] вирушили (со великим желанием дерзнухом без сомнѣния на твоего царского величества велѣние ѣхати [...]), [...] а сьогодні всі [...] помираємо від голоду [...], помилуй нас бідних рабів своїх, вели нам свою царську нагороду (жалованые) корм дати, щоб нам сиротам бути, щоби нам тут безпомічним і беззахисним з великої нужди і голоду на кінець не погибнути»¹⁵.

Хоча цар велів українським співакам дати заплату, в червні того ж року вони просили царя відпустити їх «восвояси в кievскую страну». Їх відпущено додому. Лишився в Москві тільки архидиякон Михайло, щоб закінчити «переводити книжицу зѣло душеполезную». В липні 1652 року він просив царя додати йому напйтків «поденного пиття», бо, як писав він до царя, діставав на день тільки дві «кружки» пива, дві «кружки» меду «цѣженого» і по дві чарочки вина боярського. Запевняв царя, що не для п'янства просить давати йому більше напйтків, але щоб мав чим прийняти людей, які приходять до нього. Цар наказав додати до попередніх напйтків ще по одній чарці вина, кружку меду й кружку пива¹⁶.

У квітні 1652 року приїхала до Москви інша група українських співаків. Це був Петро Іванів Бережанський з братією усіх 8 осіб: 1) Бережанський (Іванов Петрушка), 2) Іванів Григорій (Іванов Гришко), 3) Ільїн Яків (Ильин Якушко), 4) Осипів Михайло (Мишко Осипов син Быковскій), 5) Нектарів Іван (Нектарьев Ивашко), 6) Павлів Роман (Павлов Ромашко), 7) Сильвестрів Іван (Сильвестров Ивашко) і 8) Тимофеїв Степан (Тимофеев Степка).

Цих співаків розділено на дві групи. Яків Ільїн з 6 товаришами пішли в Андріївський монастир, а Бережанський ще з одним співаком мали переписувати книгу «Камінь» (Літос), і їх приміщено окремо. В травні того ж року Бережанський писав до царя, прохаючи

¹⁵ В. У н д о л ь с к и й. Замечания для истории церковного пения в России. Чтения в императорском обществе истории и древностей российских, кн. 7, Москва 1846, приложения, ч. 1 и 2.

¹⁶ Т а м ж е. приложение, ч. 8.

підвищення заплати, тому що їм дано тільки по алтині на день і вони помирають «голодною та студеною смертю». Їм підвищено заплату. У місяці червні писали їй інші співаки до царя і прохали підвищити заплату, щоб не померти їм голодною смертю. З їхнього листа довідуємося про причини, що спонукали їх їхати на Московщину. «В минулі, государ, роки, — пишеться в іншому листі до царя, — через гріхи наші вчинилась в нашій землі «межоусобная брань» і батьків наших і матерів і рідних побрала татарва в полон, а ми, государ, осталися самі після них і поляками розбиті (від поляків разорены) і оскорблені до кінця і не бажаючи своєї християнської віри погубити від польського переслідування (не хотя своя християнскія вѣры погубити от польского гоненія) виїхали на твоє царське ім'я на сталий побут (вѣчноє житіє) тільки з душею та тілом, чуючи про твою невисказану (неизреченную) милість к нам сиротам. [...] Корм іде щоденно невеликий тільки майже гріш на день (только пошти денег на день), і нам, сиротам, тим кормом прокормитися годі (*печѣм*)»¹⁷. Цікаво, що як співаки першої групи, що виїхали тільки на тимчасовий побут до Москви, так і співаки другої групи, що прибули на постійно в Московщину, підкреслюють у кожному листі до царя по кількакратно, що вони чужинці «нововыезжіе иноземцы Кіевляне».

Крім тих двох груп українських співаків, прибули в 1652 році до Москви також інші київські співаки. Про це свідчить, наприклад, лист українського співака Олександра Василіва, який в червні цього ж року прохав царя відпустити його додому. «Приїхав я, чужинець, — писав він цареві, — до Київлян до співаків, котрі писали до мене грамоту в Київ, і я, чужинець, живу тут на Москві разом з іншими четвертий тиждень [...] пожалуй і мене, чужинця, і вели відпустити мене з ними в Київ [...]». Чи його відпущено — не знати¹⁸. В кожному разі, коли хто дістався до Московського царства, тому нелегко було видобути з нього. Знало це дуже добре українське духовенство, коли в своїх *статтях* з 1654 року (Переяславська угода) зроблено окреме застереження: «щоб нікоторого з духовних наших Малої Росії насиллям до Великої Росії не затыгали; а коли прилучиться в справах і ділах яких небудь духовних наших в Великій Росії побувати, щоб від його царського Величества не були задержувані»¹⁹.

Це стосувалося, очевидно, й українських співаків, яких ще до Переяславської угоди назбиралося у московському царстві дуже багато.

¹⁷ Там же, прилож., ч. 5.

¹⁸ Там же, прилож., ч. 7.

¹⁹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. 9, 1878, с. 732.

Вони були в хорі патріарха Никона ще тоді, коли він був новгородським архієпископом; були вони також у різних московських монастирях. Співали українські співаки перед царем і перед царськими та патріаршими гостями, виявляючи своє мистецтво та викликаючи захоплення в патріарха і царя. Про це говориться в записках Алепського між іншим таке: «найбільше радости (удовольствія) патріарх і цар знаходили у співі дітей козаків, яких цар привіз багато з краю Ляхів²⁰ і віддав патріарху, котрий зодягнув їх якнайкраще, зачислив у свої служителі, назначив заплату і потім посвятив в анагности. Вони завжди мали першість (первенство) в співі, який цінять більше (предпочитают пѣнію) від співу півчих московитів, басистому і грудному»²¹.

Все ж таки співи українських співаків викликали несамопитий опір з боку найбільш консервативного й шовіністичного московського духовенства і були однією з причин розколу московської Церкви. «Объявление ересей Никоновских чего ради от великороссійскія церкви мы православни христіяни удаляемся [...]» закидає українським співам, що вони «от своего сложенія», цебто скомпоновані, твори композиторів. Дослівно говориться там так: «Пѣніе поют новоизданное, от своего сложенія, а не от святых преданное, но латынское и римское баснословіе и партесное висканіе, святыми отцы отлученное»²². Про це читаємо також в записках Алепського. Він, підкреслюючи черговий раз, що українські співи кращі від московських, зауважує, що москвитини українських співів не люблять. «Спів козаків, — читаємо в Алепського, — радує душу й лікує (исцѣляет) від печалі, тому що їхній напів приємний, виходить з серця і виконується немов би одними устами. Вони (українці — М.А.) пристрасно люблять нотний спів, ніжні й солодкі (сладостные) мелодії. У цих же (московитів) спів іде без науки (обученія), як попаде (случится), все одно: вони цим не в'яжуться (не стесняются). Лутший голос у них грубий, густий, басистий, котрий не дає задоволення слухачеві [...], вони насміхаються над козаками за їх напиви, кажучи, що ці напиви франків і ляхів, котрі їм відомі»²³.

Незважаючи на опір з боку частини російського духовенства, принесений з України спів швидко поширювався в московській державі. Вже в 1653 році скаржився цареві архієпископ сибірський і тобольський, що в Красній Слободі Тюменського повіту «московский

²⁰ Треба розуміти з України.

²¹ И. Забелин. История города Москвы, ч. 1, Москва 1905, с. 518.

²² М.И. Лелев. Описание рукописей, хранящихся в библиотеке Черниговской Духовной семинарии (=Памятники древней письменности), Санкт-Петербург 1880, с. 235

²³ Павел Алеппский. Путешествие антиохийского патриарха, вып. 2, с. 166.

прикащик, Проконей Протопопов священника бил до полусмерти ослоны за церковное пѣние: велить пѣть по своему угодию во многіе голоса [...]», а коли архиєпископ робив йому завваження, то Протопопов відповів: «гдѣ вам — ханжам! Нынѣ не старые времена!»²⁴.

Хоча українська музична культура її поширювалася в московському царстві, українським переселенцям, а також і співакам доводилося переживати на Московщині важкі часи. Ненависть московитів до всього, що приходило з України, внутрішня боротьба різних груп московських верхів, вельмож і духовенства, а також і Переяславська угода почала від'ємно впливати на життя українських переселенців.

Крім того, між патріархом Никоном і царем почав зарисовуватися розкол. Патріарх Никон, який ще недавно бажав царю, щоб його царство було «од моря и до моря и от рек до конца вселення» і щоб йому бути «на вселенный царю и самодержцу христианскому»²⁵, не хотів підпорядкувати церкву світській владі²⁶ і допустити до того, щоб не він, патріарх, а цар призначав єпископів, архимандритів та інших церковних достойників²⁷. Никон будував свої монастирі і заселявав їх українськими та білоруськими монахами. В цих монастирях плекано її переписувано принесену з України партесну музику (партесні співи), але життя українських співаків на Московщині не кращало. Українських переселенців затримували на Московщині всупереч всяким договорам. Їх перекидали з монастиря в монастир, вилучали з більших гуртів українських. Все це викликало невдоволення й опір. Не дивно, що дехто намагався рятуватися втечею з московського царства. Характеристичною в цьому відношенні є пригода співака Петра Іванова Бережанського. Він, як було вище сказано, приїхав до Москви в 1652 році. В 1655 році Бережанський прибув до Брянська і зупинився в тамошньому монастирі. Та «Илейка Замятин, Свинского монастира стряпчей», зробив на Бережанського донос за те, що Бережанський ніби-то розпитував у монастирських робітників про шлях до кордону. Бережанського взято на допит. Там Бережанський сказав, що коли він приїхав до Москви з іншими співаками, «йому веліли писати книгу *Камінь* на Троїцькому подворѣ». Звідтіля перевели його за Москву-ріку до «партнова мастера» Карника Кривова, і він в його домі (подворѣ) написав книгу, і ту книгу в нього забрали, і його забрали знову в Посольський приказ. Тоді Бережанський просив царя і патріарха.

²⁴ Н.Н. Оглоблин. Бытовые черты 17-18 веков. *Русская старина*, т. 73, 1892, с. 678.

²⁵ Н. К а п т е р е в. Церковно-реформационное движение во время патриаршества Иосифа и его главные представители. *Богословский вестник*, 1908, 1, с. 469.

²⁶ А.М. А т т а н. *Ostslavische Kirchengeschichte*, Wien 1950, S. 284.

²⁷ П а в е л А д е л и с к и й. Путешествие антиохийского патриарха, вып. 3. Москва 1898, 162.

щоб вони дозволили йому жити в Дудиновому монастирі Нижегородського повіту, де, як знаємо, поселилися українські монахи ще в 1638 році. І на це йому не було відповіді. Бережанського не прийняли також до Андрея Стратилата, ні до Донської Пречистої Богоматері, а тільки пробув він у Донському монастирі Пречистої Богородиці зо п'ять тижнів у Варнави — строїтеля київлянина — і пішов у Брянськ помолитися тому, що від людей «ему смущення большія і болѣзнь». Він пішов з Москви на Калугу сам один. Ніхто не провожав його. Бережанській казав, що дороги за границю не питає, а, помолившись, хотів повернутися до Москви.

І от брянський стольник і воєвода Г.Д.Долгорукий, описавши все це царю, при кінці листа завважує: «а тот иноземец Петрушка отдан за пристава на караул до твоего государь указу»²⁸.

Дальша доля українського співака невідома, але можна догадуватися, яка вона була, тим більше, що взагалі чужинці почували себе на Московщині погано. Про це говорить Алепський, описуючи свій дволітній побут (1653-1654) на Московщині так: «За час тих двох літ в Московії замок висів на наших серцях, а розум був до крайности здушений (стиснен) і подавлений, тому що в тій країні ніхто не може почувати себе скільки-небудь вільним чи вдоволеним, крім хіба (развѣ) корінних жителів, но всякий подібно нам, хоча б він став власником всієї країни, ніколи не перестане смутитися духом і тривожитися серцем»²⁹.

Особливо переконані в цьому українці, до яких, як і до інших народів, відносилися слова Крижанича (який в ті часи, переїхавши в Україну, прибув до московського царства): «Взяли собі в голову уважати за щиру правду (сцѣняють за истину щирую), що жити під цим преславним *Царством Русским* — значить жити в найгіршій неволі, в полоні і в рабстві, гірше турецького тиранства, гірше фараонової служби і єгипетської роботи»³⁰.

Не дивно, отже, що коли в 1656 році московський цар послав на Україну посланців за новими українськими співаками, це посольство закінчилося невдачею.

До Переяславської угоди московський цар запрошував українських співаків, обіцяв непогану заплату і т.п., але після Переяслава він заговорив уже інакше. Він прямо звелів приїхати до Москви славному тоді київському співакові й композиторові Йосифові Загвойському. З цією метою написав одну грамоту до свого воєводи в Києві

²⁸ В. У н д о л ь с к и й, указ. соч., ч. 9.

²⁹ П а в е л А л е п с к и й. Путешествие антиохийского патриарха, вып. 4. Москва 1899, с., 185.

³⁰ П. Б е з с о н о в. Юрий Крижанич, ревнитель воссоединения церквей и всего славянства в XVII веке. *Православное обозрение*, 1870, ноябрь, с. 681.

Феофора Феодоровича Волконського та до Йосифа Тризни, архимандрита Києво-Печерського монастиря. Особливо бундючний характер має царська грамота до київського архимандрита Тризни:

«Божою милостию от великого государя царя і великого князя Алексія Михайловича, всієї Великої і Малої і Білої Росії самодержця, і многих держав (государств) і земель східних і західних і північних, батька (отчина) і дідача і наслідника і государя і властителя (обладателя) нашої царської величності отчизни города Києва. 1) Печерського монастиря архимандриту Іосифу Тризни. Указали ми, великий государ, наше царське величество, печерського монастиря старця Іосифа Загвойського взяти до нас великого государя до Москви для навчання партесного співу. І як до тебе ця наша грамота прийде, і ти б того монаха (старця) Іосифа відпустив до нас до Москви без задержки (задержанія)»³¹.

Мабуть, цар не був впевнений, що цей його лист зробить відповідне враження на архимандрита і що Загвойський зразу ж таки поїде до Москви, бо в листі до воєводи Волконського з 13 січня 1656 року писав:

«І як до вас ця наша грамота прийде і ви б Київського Печерського монастиря до архимандрита до Йосифа Тризни послали попросити митрополита старця Йосифа Загвойського дяка Йосифа для партесного співу відпустити на час до нас великого государя і ви б дали йому підводи [...] і відпустили сейчас до нас в Москву»³².

Бачимо, що коли в першому листі, до архимандрита, цар наказував, то в листі до князя Волконського велів прохати митрополита. Але вже тоді розумів цар вагу агітації, тому разом з двома грамотами вислав (ще в січні того ж року) двох українських співаків, що тоді працювали в Москві, Олексія Лешковського та Кліма Коновського, до Києва «для Загвойського». А щоб в цих співаків викликати гарний настрій і враження, цар наказав путивльському воєводі відправити цих київських співаків у Київ «на которые города они ѣхать похотять»³³. Що це був тільки тактичний «маневр» і що в дійсності цар не довіряв навіть тим українським співакам, свідчить факт, що при поворотній дорозі до Москви ці ж самі два співаки були вже, як побачимо далі, пильновані двома московськими стрільцями. Та всі ці царські заходи й хитрості не дали бажаного успіху, так що Волконський був змушений у своєму листі з 9 лютого 1656 року повідомити царя про невдачу. Коли царський посланець прийшов до Печерського монастиря, то Йосиф Тризна сказав, що

³¹ В. У н д о л ь с к и й, указ. соч., прилож., ч. 10-11.

³² Т а м ж е.

³³ Т а м ж е, ч. 12.

«старець Йосиф Загвойський постриженник Братського монастиря, жив у них в монастирі з рік і тому приблизно тиждень (де нині с неділю) взяв у нього, архимандрита, благословення і з монастиря пішов; а куди пішов, того йому, архимандриту, не сказав» і «ми холопи твої, — пише далі Волконський цареві, — послали в Братський монастир до ігумена Лазаря Барановича [...], а він відповів [...], що старець Загвойський, постриженник їхнього монастиря, жив у Печерському монастирі, а де він сьогодні, того не знає, і у них у монастирі його немає»³⁴.

Далі довідуємося, що царські посланці шукали Загвойського в Михайлівському, Межигірському та Миколаївському монастирі, але все безуспішно. Ще й до гетьмана в Чигирин послали, але й там нічого не довідалися.

Тоді Лешковський розказав московським посланцям, що в митрополита Сильвестра Косова є співак Василь Пікулинський, який знає начальство партесного співу і говорив Лешковському, що поїхав би до Москви, оскільки митрополит погодиться на це. Царські посланці пішли прохати митрополита, щоб той відпустив Пікулинського до Москви. Митрополит вислухав царських послів, але відмовився відпустити Пікулинського. «Такий співак Васька, — писав Волконський цареві, — у него є, і в монастирі без нього бути неможливо (нельзя) і відпустити до тебе государя не можна (не, мочно)»³⁵. На цьому та місія закінчилася, а Лешковського і Коновського під «опікою» двох московських стрільців вислано 9 лютого до Москви. 17 лютого вони перейшли в Путивлі границю Московщини.

В Москві допитувалися Лешковського про політичну ситуацію і плани гетьмана. Лешковський розказав про різні заграничні посольства, в тому числі й польське, що зверталось до гетьмана за поміччю проти шведського короля, «а что де о том Хмельницкий учинит, про то им не вѣдомо было», пишеться в одному московському документі, якого кінець десь пропав. Мимоволі нагадуються слова козацької думи:

Тільки Бог Святий знає
Що Хмельницький думає-гадає!
Об тім не знали ні сотники,
Ані отамани курінні, ні полковники:
Тільки Бог Святий знає,
Що Хмельницький думає-гадає³⁶.

³⁴ Там же, ч. 13.

³⁵ Там же, с. 31.

³⁶ Н. Закревский. Старосветский бандуриста. Москва 1860, с. 102.

Здається, що приплив українських співаків на Московщину на декілька років припинився, а принаймні не мав масового характеру. На Україні було крайнє невдоволення заведенням московських порядків, що за гетьмана Виговського розгорілося у відверту боротьбу її перемогу українсько-козацьких військ над московськими під Конотопом (1659).

В Москві розгорялася боротьба між патріархом Никоном і царем а між «старовірами», з другого боку. При цьому перемога Виговського над царськими військами під Конотопом струснула московське царство, і цар почав робити заходи до евакуації Москви. Цар запропонував і патріархові Никонові утікати з Москви на випадок, якщо б Виговський підступав під Москву, але патріарх, видно, вважав, що нема причин боятися українських військ, і вирішив залишитися в своєму монастирі Новий Єрусалим³⁷. Тим часом Виговський не пішов на Москву, а повернувся на Україну і там впав жертвою польського підступу, наложивши за свою довірливість життям.

У Москві музичні справи почали знову актуалізуватися. Цар прислухався співові українських співаків і заводив за їхнім прикладом у себе партесний спів. 30 грудня 1661 року до другої години ночі «славили Христа воспіваки и послѣ славленья пѣли прмосы и псалмы с партеса»³⁸.

Шістдесяті роки 17 сторіччя позначилися знову величезним припливом найкращих українських співаків, композиторів і теоретиків до Москви. 1666 року прибув у Москву з України відомий композитор Йоан Коленда, твори якого цитував у своїй *Граматиці музикальній* М.Дилецький³⁹. Провідником справочної комісії, яка мала провести виправлення московських церковно-музичних книг та реформу самого співу й музичної нотації «крюкового знамени», був колишній вихованець Київської академії*, монах Звенигородського монастиря Мезенець. Його велетенські заслуги в ділянці реформи крюкового письма відомі, і тут не будемо на них зупинятися. Щодо його походження, то є два важливі джерела. На одному з рукописів 1666 року написано між іншим таке: «Александра монаха иноземца [...] Старожительством отца имуща Белоросца, сѣверскія страны бывшего новгородца» а на рукописі з 1677 року Мезенець прямо називається «малоросцем»⁴⁰. Гідним уваги є факт, що Мезенець називає себе, як і інші українські

³⁷ Д е о н и д. Исторический очерк Иверской святоозерской обители в ее патриарший период. *Русская историческая библиотека*, т. 5, с. 12.

³⁸ И.Е. З а б е л и н. Домашний быт русских царей в XVI и XVII ст., ч. 1. Москва 1872, с. 332.

³⁹ Н. Ф и н д е й з е н. Очерки по истории музыки в России, т. 1, Москва 1928, с. 328-329.

*Це, очевидно, помилка: про Мезенця як студента Київської академії сучасні дослідники не знаходять джерел (*ред.*).

⁴⁰ Н. Ф и н д е й з е н. Очерки, с. 287.

співаки, що перебували в Московському царстві, чужинцями «иноземцями» (московський цар, як бачили, один рік після Переяслава називав Київ своєю батьківщиною, а себе «дідичем» і наслідником і «обладателем» і «отчином» Києва). Ще за життя Олексія Михайловича прибув до Москви визначний тодішній український теоретик і композитор Микола Дилецький⁴¹. Його *Граматика музыкальна* обговорювалася часто й досить ґрунтовно різними істориками⁴². Але його композиторська творчість залишалася дотепер майже цілковито поза увагою дослідників історії музики. Тим часом в бібліотеці Печерської лаври, як повідомляє М.І.Петров⁴³, були «Концерты 4-голосные», рукопис 18 ст. in 8°, в сімох книгах, що представляють собою збірник різних духовно-музичних творів на 8 голосів. Один із 37 чч., а саме 7, містить в собі *Службу Божію* і має такий напис в партії першого баса: *Творець Николай Дилецкий*. Також в бібліотеці Большакова на рукопису концерту *Радуйся, Пречистая* зазначено *Творенія Николая Дилецкого*⁴⁴ і *Херувимская* в Тверському музею носить ім'я Дилецького⁴⁵. Цікаво, що про твори ці не згадує ані Фіндейзен, ані Ліванова, які назагал використовують дуже широку джерельну літературу.

Було в цьому часі в Московщині багато інших українських співаків, знавців свого фаху, як-от незнаний нам ближче київський співак Василій. Його запрошували в дім боярина Ртицева, де був також колишній вихованець Київської академії Симеон Полоцький, який відіграв значну музичну роль своїм віршованим Псалтирем. Перед співаком Василієм клали «многі книги, і він їх перестраївал»⁴⁶.

Черговий більший приплив українських співаків до Росії мав місце під час короткого царювання Федора Олексійовича (1676-1682). Цей цар, вихований С.Полоцьким, був під впливом української культури взагалі й музичної зокрема і вважався прихильником цієї культури. Про це дуже вимовно свідчить літопис Самовидця. Після смерти Федора Олексієвича літописець записав: «Року 1682 місяця травня государ цар московський і вся Росії Феодор Алексієвич помер з жалем усього християнства в молодих літах, котрий велику любов до нашого народу мав, бо і набоженство на Москві нашим

⁴¹ Там же, с. 326.

⁴² Т. Ливанова. Очерки и материалы по истории русской музыкальной культуры, вып. 1, Москва 1938.

⁴³ Н.И. Петров. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве, вып. 2, Москва 1896, с. 17, ч. 43.

⁴⁴ Г.П. Георгиевский. Рукописи Т.Ф. Большакова, хранящиеся в Московском Публичном и Румянцевском музеях, вып. 1, Петроград 1915.

⁴⁵ А.К. Жинзевский. Описание Тверского музея, *Древности. Труды импер. Московского археологического общества*, т. 10, Москва 1886, с. 186.

⁴⁶ П. Каптерев. Церковно-реформационное движение, с. 499.

напівом по церквах і по монастирях отправляти приказав і одержу московську відмінено, але по нашому носити дозволив»⁴⁷.

У бібліотеці після смерті царя лишилося велике число музичних творів, в тому числі 138 нотних книг-рукописів, 913 зошитів і коло 1707 поодиноких листків⁴⁸. Все це, а особливо «тетради», що в великій кількості кружляли по Україні, свідчить про інтереси царя до української музики.

Після смерті царя прийшли нові зміни. Одних українських співаків забирали з України, інших відправляли на батьківщину. Літом 1682 року прохали українські співаки Гаврило Лаврентієв, Ілля Дмитріїв Грабовський і Матвій Кулик відпустити їх на час у Київ, побачитися із батьками, матерями і родичами і дати «жалованіє» на дорогу, та «проѣзжую грамоту». В замітці з 12 липня на проханні співаків дописано, щоб дати проїздну грамоту, «а Ілью Грабовського пропустить до Москви як приїде назад». Це означало, що інші співаки були звільнені з праці без попередження⁴⁹. Якщо б вони захотіли повернутися до Москви, їх не впустили б туди.

В цьому самому часі українські співаки Семен Любенецький і Павло Юхновський писали до царя: «По указу покійного царя Федора Олексієвича взяті ми із малоросійських городів», а далі, що їм не дають заплати. Вони просять «відпустити в малоруські городи до рідних, щоб нам, живучи тут на Москві, не померти голодною смертю». Грамотою з 12 липня 1682 року їх відпущено на Україну, звільнивши їх з праці⁵⁰.

Отже ці голодування українських співаків у Московському царстві мали два завдання: 1) примусити українських співаків до рабських «чолобитень», як це бачимо в 1652 році, або 2) змусити співаків покинути Московське царство «добровільно», які з якихось мотивів були не вигідні чи непотрібні Москві. В цьому ж саме часі, коли українських співаків відправляли без повідомлення додому, забирали з України інших найкращих українських співаків. Про це свідчить лист архієпископа чернігівського Лазаря Барановича, писаний 30 вересня 1682 року до «Государині Софії Алексіївної»: «Звелено мені не зволікаючи послати по всій моїй єпархії шукати благопотрібних і мистецьких співаків, і я не зміг їх знайти (не возмогши их обрѣсти). Шукаючи для себе їх царського пресвітлого величества милости, котрих мав при свому боку співаків, тих до двору їх царського[...] величества нарочним посланцем нашим відпустив». У

⁴⁷ Летопись Самовидца., Киев 1878, с. 152.

⁴⁸ Н. Ф и н д е й з е н, указ. соч., т. 1, прим. 397, с. XXXI-XXXII.

⁴⁹ Н.Н. О г л о б л и н. Из киевской жизни 17 и 18 вв., Чтения Исторического Общества Нестора Летописца, кн. 18, вып. 3-4, Киев 1904, с. 34.

⁵⁰ Т а м ж е.

свою чергу Баранович просив «білого заліза» і матеріалу на дзвін, які йому ще давніше обіцяно⁵¹.

Так, отже, вже тоді шукали за кращими співаками по Україні, щоб їх забрати до Москви, і співаки тоді, як і давніше, рятувалися втечею. Все ж таки в 17 ст. у багатьох монастирях Московського царства було дуже багато українських монахів, які, без сумніву, відіграли також велику роль як співаки, та це окрема й широка тема, і тут обговорити її годі. Царський хор, що за часів царя Івана мав 35 співаків, збільшився за царювання Олексія Михайловича до 50-60 осіб, а разом з учнями нараховував 100 осіб⁵². Зрозуміло, українські співаки відіграли тут вирішальну роль. Петро Перший стосував у цьому відношенні інші методи. З України забирали в першу чергу молодих дітей, та це належить вже до 18 століття.

* *
*
*
*

Не маючи доступу до всіх потрібних джерел, автор накреслив неповну картину, причому докладні описи чергуються з статистичними обчисленнями. Все ж таки вже на підставі цього матеріалу можна виробити собі загальне уявлення про обсяг музичних впливів українських співаків на Московщині та про ту велику місію, яку виконали сини київської землі у зближенні Сходу з Заходом.

Записки НТШ, т. CLXIX (=Збірник на пошану Зенона Кужелі), Париж 1961, с. 301-315.

⁵¹ Чтения Московского Общества истории и древностей российских, ч. 4, Москва 1847, с. 126.

⁵² Ф и л д е й з е н, указ. соч., т. 1, с. 308.